

ارزش‌های هنری و کاربردی معماری حمام‌های سنتی ایران

مهدیه سادات هژبر
دکتر الیاس صفاران
دکتر غلامعلی حاتم

مقدمه

حمام‌های عمومی، به‌عنوان بناهای عام‌المنفعه در شهرهای تاریخی ایران، از اهمیت نسبتاً بالایی برخوردار بوده‌اند. در واقع، توجه به نظافت و طهارت در فرهنگ ایرانی - اسلامی موجب شده بود که حمام‌های عمومی در مراکز شهرها و در کنار فضاهای مهم دیگر شهری، نظیر بازار و مسجد قرار گیرند.

فضاهای معماری در حمام‌های تاریخی ایران پس از ورود اسلام غالباً از الگوی مشترکی پیروی کرده‌اند که در آن، متناسب با مساحت زمین و مقیاس عملکردی بنا و محل قرارگیری آن، فضاهای متنوعی در حمام‌ها پیش‌بینی می‌شده است.

این مقاله با هدف آشنایی خوانندگان گرامی با ویژگی‌های معماری حمام‌های سنتی ایران، به معرفی فضاهای شاخص و بررسی تکنیک‌های ساخت و تأسیسات این حمام‌ها، به‌عنوان مهم‌ترین ویژگی‌های این ابنیه تاریخی نگارش یافته است.

کلیدواژه‌ها: ارزش‌های هنری و کاربردی، معماری، حمام‌های تاریخی و سنتی.

ویژگی معماری حمام‌های تاریخی و سنتی ایران

در گذشته حمام‌های عمومی جزو بناهای غیرمذهبی بودند و در زمره مهم‌ترین تأسیسات مدنی برای خدمات‌رسانی همگانی در شهرهای اسلامی به‌شمار می‌رفتند. امرا و صاحب‌منصبان شهرها نیز در مرکز محل و یا گذرها برای اهل محل حمام می‌ساختند.

با توسعه حمام‌های عمومی در شهرهای اسلامی، این بنا جزئی لاینفک از مجموعه‌های شهری و روستایی بین‌راهی شد و کاربری‌های بسیار متفاوتی از لحاظ پزشکی، قرنطینه، پیشگیری از بیماری، محل خواب فقرا، نظافت و سلمانی، محل جشن‌ها و... را در خود جای داد. به‌همین دلیل، مینیاتوریست‌ها، شاعران، ادیبان، پزشکان، محتسبان، فقها، نقاشان، معماران، متصدیان تأسیسات و صنعتگران در چگونگی ساخت حمام‌ها اعمال نظر کردند و باعث پیشرفت، توسعه و عظمت این بناها شدند (محمد مرادی و اختر کاوان، ۱۳۸۷: ۳۷).

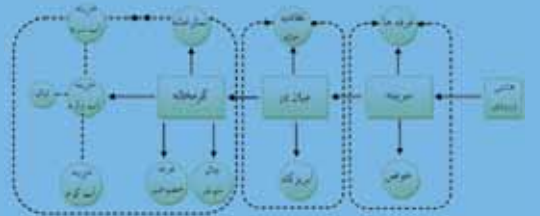
عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های حمام

نقش داشته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان تنظیم دما و رطوبت، مسیر دسترسی و قرارگیری در داخل یک بافت شهری، وجود آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست (شرکت مسکن‌سازان استان یزد، ۱۳۷۴: ۲۱).

در ساخت گرمابه‌ها از پلان‌های چهار ایوانی و گنبد اصلی و در بعضی دیگر، از پلان چهار ایوانی کم‌عمق و به‌کارگیری ستون در سربینه و گرمخانه استفاده شده است (صفاران، ۱۳۸۲: ۱۷۰). حمام‌ها نیز همچون سایر بناهای معماری ایرانی، از الگوهای فضایی معینی تشکیل شده‌اند. این بناها به‌دلیل محیط نسبتاً بسته و ارتباط کمتری که با محیط اطراف خود دارند، در مقایسه با سایر بناهای ایرانی از الگوهای کم و بیش مشابهی برخوردارند و عوامل اقلیمی مانند آفتاب، باد و موقعیت جغرافیایی، تأثیر چندانی در نحوه استقرار، شکل کالبدی و تقسیم فضاهای داخل حمام نداشته‌اند (قبادیان، ۱۳۸۲: ۲۴۷).

به‌طور کلی گرمابه‌ها از سه قسمت اصلی سربینه، میاندر و

گرمخانه تشکیل می‌شده است که علاوه بر برآوردن نیازهای عملکردی خود، پاسخ‌گوی فعالیت‌های جانبی دیگر نیز بوده‌اند. گرمابه‌های قدیمی، چه بزرگ و چه کوچک، دارای هشتی ورودی، سربینه، میاندر، گرمخانه، خزینه و فضاهای جانبی بوده‌اند و فضاهای الگویی در قالب سلسله مراتب معینی در کنار هم قرار می‌گرفته‌اند (نمودار ۱).

نمودار ۱. نقشه/ شکل / طرح ارتباطی حمام‌های تاریخی ایران

با توجه به اینکه نام‌گذاری فضاهای تعریف شده در حمام‌ها در آن زمان متناسب با فرهنگ زبانی آن دوره از تاریخ ایران است، قبل از توضیحی بیشتر درباره ویژگی‌های معماری و چگونگی ارتباط عناصر معماری با یکدیگر، ابتدا لازم است شاخص‌ترین فضاهای موجود در گرمابه‌های سنتی ایران را تعریف کنیم:

● **آب‌انبار:** بنایی برای ذخیره آب، متشکل از مخزنی که معمولاً زیرزمین است و سقفی گنبدی دارد.

● **آتش‌خانه (تون یا گلخن):** مکانی در حمام که کوره در آن است.

● **تبان:** ظرفی فلزی در کف خزینه حمام و روی تون، برای گرم کردن آب خزینه.

● **جلوخان:** محوطه‌ای باز و از اجزای دستگاه ورودی که پیش از سردر و در جلوی آن قرار می‌گیرد.

● **چال حوض / چاله حوض:** حوضی بزرگ و نسبتاً عمیق از آب سرد - معمولاً در کنار گرمخانه - برای آبتنی و شنا.

● **حوضخانه:** فضایی سرپوشیده با حوضی در میانه که معمولاً مرتفع است و از سقف نور می‌گیرد.

● **حیات:** فضای باز محصور بنا.

● **خزینه:** در حمام، اتاقی کوچک برای شست‌وشو، در کنار گرمخانه و روی گلخن که در آن تا نیمه آب می‌ریزند. بعضی از حمام‌ها علاوه بر خزینه آب گرم، خزینه آب ولرم و آب سرد هم دارند.

● **خلوت گرمخانه:** فضایی در جوار گرمخانه که مخصوص استحمام خواص و بزرگان بوده است.

● **درگاه:** قسمتی از دیوار که در را درون آن قرار می‌دهند؛ جای در و مدخل.

● **سربینه / بینه:** محل کندن رخت و استراحت و گفت‌وگو که پس از مدخل و پیش از گرمخانه قرار می‌گیرد.

● **شاه‌نشین:** فضایی فرورفته در میان ضلع اصلی تالار یا ایوان یا فضاهای دیگر که محلی مناسب برای نشستن است.

● **غرفه:** فضای کوچکی که در کنار فضای باز یا بسته قرار دارد و به آن وابسته و گشوده است.

● **فضای خدماتی:** فضایی با کارکردهایی چون شست‌وشو، آشپزی و انبار.

● **گاورو:** فضایی طویل برای حرکت گاو به منظور کشیدن آب از چاه.

● **گربه‌رو:**

۱. مجرای هوا در زیر کف، برای دفع رطوبت.

۲. مجرای که هوای گرم و دود تون را از زیر کف حمام عبور می‌دهد و کف و هوای حمام را گرم می‌کند.

● **گرمخانه:** محل اصلی استحمام و جای مشت‌ومال که خزینه از ملحقات آن است.

● **میان‌در:** فضای بین سربینه و گرمخانه که آن دو را از هم جدا می‌کند و از تبادل حرارت بین آن‌ها می‌کاهد.

● **هشتی:** فضای مکث سرپوشیده در ورودی که معمولاً بلافاصله بعد از سردر و مدخل قرار می‌گیرد و قاعده آن ممکن است به شکل‌های متفاوت باشد.

● **نوره‌کش خانه:** اتاقی نظافت (نظافت‌خانه) که برای نظافت بدن، حنابندی و حجامت مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

● **ورودی:** بخشی از بنا که بیرون بنا را به داخل آن مرتبط می‌کند (مرکز اسناد تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، ۱۳۸۳: ۱۰).

حمام‌های عمومی به لحاظ معماری غالباً دارای ورودی پیچ‌داری بودند که به رختکن منتهی می‌شد. در گوشه‌ای از رختکن محل استقرار صندوق‌دار حمام قرار داشت. این رختکن به اتاقی راه می‌یافت که آن را «اتاق سرد» و یا «بیت اول» می‌نامیدند و دارای حوض‌های آب و هوای گرمی بود که از طریق لوله‌های سفالی کار گذاشته شده در دیوار سالن (اتاق دوم) به گرمخانه می‌آمد. این اتاق به اتاق دیگری به نام «بیت‌الحراره» و یا «حجره داغ» وصل می‌شد. این اتاق دارای حوضی پر از آب گرم بود و دمای آن حداکثر میزانی بود که بدن انسان توان تحمل آن را می‌توانست داشته باشد. اتاق‌ها تماماً از سنگ مرمر پوشیده می‌شدند تا نظافت آن‌ها به آسانی صورت پذیرد. سقف اتاق‌های حمام گنبدی شکل و دارای نورگیرهایی بود که به وسیله دریچه‌هایی شیشه‌ای بسته می‌شدند تا بدین ترتیب فقط نور آفتاب به داخل حمام بتابد و از ورود هوای سرد جلوگیری و حمام به صورت

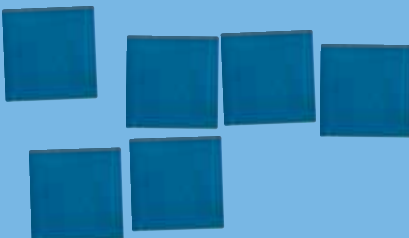
طبیعی روشن شود. پشت حمام گرمخانه‌ای وجود داشت که آب را در دیگ‌های بزرگ مسی به جوش می‌آورد. آب جوش و بخار از گرمخانه و از طریق شبکه‌ای از لوله‌های سفالی به قسمت‌های متفاوت حمام توزیع می‌شد. این گرمخانه معمولاً دارای یک در پشتی بود که از طریق آن سوخت مورد نیاز گرمخانه به آن می‌رسید (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۲). در اغلب حمام‌ها مسیر دسترسی به سربینه، میان در و گرمخانه دارای طراحی جالبی بود. به این ترتیب که هر فضا به وسیله راهرو و هشتی از فضای دیگر متمایز می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. فضای سربینه از نظر مساحت و تزیینات از سایر فضاها مشخص تر بود و عموماً به شکل هشت گوش و چهارگوش ساخته می‌شد. در اطراف آن سکوه‌های نشیمن و رخت‌کن می‌ساختند و زیر سکوها حفره‌های جای کفش بود. بالای سقف گنبدی شکل حمام‌ها، انواع نورگیرها قرار داشت (فخاری تهرانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰).

گسترده می‌شد تا لبه کاملاً آب‌بندی شود و از نفوذ آب به داخل آتشدان جلوگیری به عمل آید. سپس کف خزینه را با ساروج ساخته و پرداخته می‌کردند؛ به طوری که با این مکان ارتباط پیدا می‌کرد و هنگامی که آتشدان را روشن می‌کردند، آب خزینه کاملاً گرم می‌شد. بدیهی است برای گرم کردن آب، حرارت زیاد لازم بود که در نتیجه احتیاج به دودکش‌های مرتفع بود که دود حمام را در سطح بالاتری پخش کند (شرکت مسکن‌سازان استان یزد، ۱۳۷۴: ۲۳). سیستم گرمادهی حمام‌ها شامل انواع سوخت، تون (آتشدان یا آتشدان)، تیان، گربه‌رو، دودکش‌ها و گودالی برای جمع‌آوری خاکستر می‌شد. سوخت حمام‌ها عموماً خار بیابان، برگ خشک درختان و فضولات حیوانی بود. معمولاً زیر خزینه صفحه‌ای فلزی یا فلز هفت گوش به قطر ۶۰ تا ۱۱۰ سانتی‌متر حد فاصل آب و آتش قرار می‌گرفت (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۳).

همچنین، قسمت‌های گوناگون گرمابه متناسب با نیاز حرارتی و رطوبتی آن طراحی و ساخته می‌شد. بر این اساس، سربینه که نیازمند گرما و رطوبت کمتری نسبت به سایر قسمت‌های گرمابه بود، علاوه بر دارا بودن منبع حرارتی کمتر و همچنین قرار گرفتن در عمق کمتری از زمین، از ارتفاع بیشتری نسبت به سایر قسمت‌های گرمابه برخوردار بود. به همین ترتیب، گرمخانه که نسبت به سایر قسمت‌های گرمابه به گرما و رطوبت بیشتری نیاز داشت، علاوه بر دارا بودن منبع حرارتی بیشتر (گرماپس از کف) و همچنین قرار گرفتن در عمق بیشتری از زمین، از ارتفاع کمتری نیز برخوردار بود. این امر موجب تجمع گرما در ارتفاع نزدیک‌تری نسبت به سطح حضور افراد و صرفه‌جویی در مصرف سوخت می‌شد. فرم گنبد کوچک‌تر و خوابیده‌تر در این قسمت، موجب کاهش سطح تماس با محیط خارج، تبادل حرارتی کمتر و کاهش مکش هوای گرم داخل به

سیستم گرمادهی حمام‌ها

در گذشته از نظر فنی نحوه گرم‌رسانی و یا تأمین حرارت حمام‌ها خود تخصص به‌شمار می‌رفت و معمولاً افراد مطلعی این کار را انجام می‌دادند. از جمله این کارها، نحوه اجرای آب‌بندی دیگ (تیان) حمام بود. دیگ حمام ظرف مدور فلزی لبه پهنی بود که روی مصالح ساختمانی قرار می‌گرفت. مصالح ساختمانی ترکیبی بود از خاک رس و آهک با نسبت یک به دو، پشم بز و پی یا موم که در اصطلاح «پی دارو» نامیده می‌شود. لایه‌ای از کرباس، قیر و ملات روی لبه دیگ

قسمت‌های گوناگون

گرمابه متناسب با نیاز

حرارتی و رطوبتی

آن طراحی و ساخته

می‌شد. بر این اساس،

سرپینه که نیازمند

گرمای و رطوبت کمتری

نسبت به سایر

قسمت‌های گرمابه

بود، علاوه بر دارا

بودن منبع حرارتی

کمتر و همچنین

قرار گرفتن در عمق

کمتری از زمین، از

ارتفاع بیشتری نسبت

به سایر قسمت‌های

گرمابه برخوردار بود

منابع

۱. شرکت مسکن‌سازان استان یزد. «گزارش طرح حفاظت و مرمت حمام خان یزد». ۱۳۷۴.
۲. صفاران، الیاس. «مطالعه گرمابه‌های تاریخی اقلیم سرد». سومین همایش بهینه‌سازی مصرف سوخت در ساختمان. تهران. ۱۳۸۲.
۳. فخاری تهرانی، فرهاد. حمام‌ها. جهاد دانشگاهی. تهران. ۱۳۶۸.
۴. فخاری تهرانی، فرهاد. «حمام در نظرگاه زمان». مجله صفا. شماره ۳۰. بهار و تابستان. ۱۳۷۹.
۵. قبادیان، وحید. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۸۲.
۶. محمد مرادی، اصغر و اختر کاوان، مهدی. «بررسی عملکرد سامانه‌های حرارتی گرمابه‌های تاریخی ایران». مجله بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران. ویژه‌نامه معماری و شهرسازی. شماره ۶. ۱۳۸۷.
۷. مرکز اسناد تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی. گنج‌نامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایرانی. دفتر هجدهم: حمام‌ها. انتشارات روزنه. تهران. ۱۳۸۳.
۸. مهجور، فیروز. حمام در شهرهای ایرانی - اسلامی. کتاب ماه هنر. خرداد و تیر. ۱۳۸۲.

منابع نمودار و نقشه

- نقشه (۱): مرکز اسناد تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی (۱۳۸۳). گنج‌نامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایرانی. دفتر هجدهم: حمام‌ها. انتشارات روزنه. تهران.
- نمودار (۱): محمد مرادی، اصغر و اختر کاوان، مهدی (۱۳۸۷). بررسی عملکرد سامانه‌های حرارتی گرمابه‌های تاریخی ایران. مجله بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران. ویژه‌نامه معماری و شهرسازی. شماره ۶ ص ۴۳-۳۵.

خارج از گرمابه می‌شد (مرادی، اختر کاوان، ۱۳۸۷: ۳۹). یکی از بهترین سامانه‌های حرارتی و صرفه‌جویی در مصرف انرژی، استفاده از سامانه گرمایش از کف است. در ایران در مناطق کوهستانی و سردسیر، از جمله آذربایجان، از این روش استفاده می‌کردند و از قرن دهم به‌طور گسترده در گرمایش گرمابه‌ها به‌کار گرفته شد. در این دوره، از گریه‌روها برای تأمین گرمایش گرمابه‌ها بهره می‌گرفتند. در این سامانه، دودکش کمکی که روی تون یا آتشیخانه نصب می‌شد، پس از گل انداختن آتش و نزدیک شدن آن به نقطه احتراق، مانند بادگیر سماور عمل می‌کرد و با بستن خروجی دودکش به‌وسیله کفگیرکی که روی بام تعبیه شده بود، حرارت و دود را به درون کانال کف گرمابه (گریه‌رو، طبق آتش یا جهنم گرمابه) می‌فرستاد و نهایتاً آن را از دودکش‌های کناری به بیرون انتقال می‌داد (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹).

بخش تأسیسات حرارتی گرمابه‌های تاریخی ایران از محل انبار خار یعنی خارخانه، تون، تیان، گریه‌رو، دودکش‌ها و گودال خاکستر، و بخش تأسیسات آبی آن‌ها از منبع ذخیره آب که با آب چاه یا قنات تغذیه می‌شد، تنبوشه‌های سفالی که آب را به خزینه و حوض‌ها هدایت می‌کردند، و تنبوشه‌هایی که فاضلاب را به چاه فاضلاب می‌بردند، تشکیل می‌شد (مرادی، اختر کاوان، ۱۳۸۷: ۴۰).

۱. ورودی
۲. سرپینه
۳. میاندز
۴. گرمخانه
۵. خزینه
۶. استخر
۷. گاورو
۸. حیاط

